

УДК 327.8

"ҰЛЫ ТҰРАН" ГЕОСАЯСИ ЖОБАСЫ: ІСКЕ АСЫРУ КОНТЕКСТІ МЕН МАҒЫНАСЫ

Захар Арайлым Шалқарқызы

zakharovaarai@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Халықаралық қатынастар Мамандығының 1 курс
магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі - Ахмедьянова Д.К.

Түрік геосаяси жобасы бір кездері әлемнің ұлы империяларының қатарында болған Түркияның тарихи өткенінен бастау алады. Ол Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказ мемлекеттерін өз өркениетінің ауқымына тартуды өзінің міндеттерінің бірі ретінде алға қояды. Оның идеологиясының Осман империясының тарихымен және Түркияның өз қамқорлығына Түркітілдес мемлекеттер мен халықтарды біріктіру ниетімен байланысты Анкараның аймақтағы және бүкіл әлемдегі стратегиясын Осман-пантюркистік деп атауға болады. Неосманизм идеологиясының негізінде Осман империясының бұрынғы аумағын – Балқаннан Орта Шығыс пен Солтүстік Африкаға дейін жандандыру идеясы жатыр. Пантюркизм түркі халықтары мен мемлекеттерін біріктіріп, ұлы Тұран мемлекетін құруды мақсат етіп отыр. Біздің жағдайда ғылыми және практикалық қызығушылық Түркияның Ұлы Тұран жобасына Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказ мемлекеттерін біртіндеп тарту процесі нео-косманизм және пантюркизм стратегияларына негізделеді.

Жалпы, Түркия мен Орталық Азия және Оңтүстік Кавказ мемлекеттері арасындағы өзара қарым-қатынастар тарихын қарау негізінде Түркияның аймақтағы геосаяси мүдделерін іске асырудың келесі кезеңдері айқындалды:

- бірінші кезең (1991-1999 жж.) – бастапқы кезең – алғашқы дипломатиялық қарымқатынастарды орнату, халықаралық институттар мен білім беру бағдарламалары арқылы түрік мәдениетін ілгерілетудің басталуы.;

- екінші кезең (2000-2005 жж.) – Ресей мен Америка Құрама Штаттарының аймақтағы әскери қатысуының басталуымен және ауған мәселесін шешуге мүдделілігімен байланысты мәденигуманитарлық, экономикалық саясатты тоқтатумен әскери ынтымақтастыққа көшу қимылдары. Атап айтқанда, ол аймақ мемлекеттерінің әскери саласын қаржылық қолдау

көрсетуден көруге болады, соның ішінде НАТО жобалары арқылы айқын көрінді; үшінші кезең (2006-2013 жж.) – Түркияның өңірдегі мәдени-гуманитарлық және геоэкономикалық күшеюі-Қазақстанның бастамасы бойынша түрікшіл халықаралық институттар желісін кеңейту; Еуропадан Азияға Көлік және энергетикалық жобалар құрылысының басталуы туралы мәлімдеме; төртінші кезең (2014-2020 жж.) – түрік стратегиясының Ислам факторын күшейтіп, Түркияның геоэкономикалық және интеграциялық жобаларын Кеңейткен Р. Ердоғанның өкілеттіктерінің өсуіне байланысты жаңа шындықтағы түрік саясаты. Бұл кезең 2014 жылы Ердоғанның президенттік сайлаудағы жеңісінен бастау алады және 2016 жылы Түркиядағы мемлекеттік төңкеріс әрекетінен және Анкараның билікті құлату әрекеті кезінде қолдаған "Хизмет" ұйымын айыптауынан басталады, оған қарсы іс-қимыл Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынаста да көрініс табады.

Жоғарыда аталған кезеңдердің әрқайсысын егжей-тегжейлі қарастырайық.

Бірінші кезең (1991-1999 жж.) – бастапқы кезең. 1991-1992 жылдары Түркия Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындаған әлемдегі алғашқы ел болды, осылайша одан арғы қарым-қатынастар үшін іргетасын бекітті. Түркия бұрынғы кеңестік республикалардың тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып мойындады және Орталық Азия елдерінің басшылары қарым-қатынастың бастапқы кезеңінде аймақта мемлекеттік құрылымның зайырлы сипатын, қалыпты ислам мен технологиялық модернизацияны біріктіретін дамудың түрік моделін енгізу ниетін ашық айтты.

Е.Троцкий атап өткендей, Анкара Орталық Азия елдеріне экономикалық ынтымақтастық ұйымына (ЭБІҰ) және "Ислам Конференциясы" ұйымына кіруге және СБСЕ-ге (қазіргі ЕҚЫҰ) қосылуға, тіпті тиісті құжаттарды ресімдеуді ішінара өзіне алды. Орталық Азия республикаларына түрік несиелері мен гуманитарлық көмек бөлінді. Түрік теледидары аймаққа таратыла бастады. Тәжікстанды қоспағанда, әр елге Түркияның жоғары оқу орындарында студенттерді оқытуға 2000 стипендия бөлінді. Анкара түркітілдес елдермен әскери кадрлар даярлауда ынтымақтастық туралы келісім жасасты. Стамбул мен Алматы, Ташкент және Кейінірек Ашхабад арасында тұрақты әуе қатынасы ашылды. Орталық Азияға құрылыс, тамақ және жеңіл өнеркәсіп, қонақ үй және туристік бизнес салаларында жұмыс істейтін түрік компаниялары нарыққа шықты. Бұл кезеңде Түркияның мәдени-гуманитарлық, экономикалық және саяси ықпалын ілгерілету үшін негіздер қалыптастырылды. Мәселен, 1992 жылы Түрік (Түркі) ынтымақтастық және даму агенттігі (ТИКА, ТИКА) құрылды. Сол жылы түркі тілдері мемлекеттерінің саммиті өз жұмысын бастады, ол Түркі кеңесін құрудағы бірінші кезең болды. 1993 жылы Алматы қаласында Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (TURKSOY), 1998 жылы Бакуде Түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы (TURKPA) құрылды.

1992 жылы Түркия мен Қырғызстан президенттері Т.Озал мен А. Ақаев арасында Қырғыз Республикасында Анкара бастапқыда Түркияның мәдени-гуманитарлық құндылықтарын ілгерілету институты ретінде қарастырған "Себат" лицейлер желісін (Ф. Гүлен ұйымы) құру туралы келісімге қол қойылды. Осыған ұқсас, FETO оқу орындары Анкараның бастамасымен Қазақстанда, Өзбекстанда және Тәжікстанда ашылды. Айта кету керек, 2000 жылдардың басында. Қазақстанда, Қырғызстанда және Түрікменстанда Түркияның білім министрлігі ашқан жиырмаға жуық мектеп және екі университет (Қазақ-түрік және қырғыз-түрік) және Ф.Гүлен қауымы құрған елуден астам мектеп және үш университет жұмыс істеді. 1990 жылдардың соңында Түркияда 2 800-ге жуық қазақ, қырғыз және түрікмен студенттері оқыды. Сонымен қатар, 1990-шы жылдардың соңына қарай Түркияның Өзбекстанмен қарым-қатынасы елеулі асқынуларға ұшырай бастады, бұған Өзбекстан президенті Ислам Каримовтың әрекеті ықпал етті, онда өзбек билігі Ф.Гүлен бастаған FETO ұйымын айыптады және республикада ұйымдастыруға тыйым салды.

Осылайша, 1991 жылдан 1999 жылға дейінгі кезең Орталық Азиядағы түрік саясаты аймақтағы ықпалдың қайта жандану әрекетімен, сондай-ақ одан әрі ықпал ету мақсатында мәдени топырақта халықаралық институттардың құрылуымен сипатталады. Түркия ынтымақтастықтың әскери саласына баса назар аудара отырып, ОА мен ОК елдеріндегі нақты саясатқа көшеді, бұл терроризмнің қауіп-қатері туралы халықаралық алаңдаушылықты, сондай-ақ Түркияның аймақтағы жаңадан құрылған елдермен қарым-қатынасын қолдайтын АҚШ-тың ұмтылысын тудырды. Екінші кезең (2000-2005 жж.) – мәдени-гуманитарлық, экономикалық саясатты тоқтатумен әскери ынтымақтастыққа көшу кезеңі. Бұл кезең нөлдік жылдардың басындағы әлемдік саясаттағы жаһандық оқиғалармен байланысты болды. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғалар мен АҚШ-тың халықаралық терроризмді жеңуге деген ұмтылысы (Ауған науқанының басталуы) Түркияны НАТО мүшесі ретінде аймақпен әскери ынтымақтастық блогына кіруге итермеледі. Екінші жағынан, бұл Түркияның осы саладағы терең байланыстарды орнатуға деген қызығушылығына ықпал етті.

Түркия Қырғызстанмен НАТО белгілеген үлгілер мен стандарттар шеңберінде Қырғыз Республикасының Қарулы Күштеріне қаржылық, материалдық-техникалық және білім берудайындық көмегін қамтитын әскери ынтымақтастықты дамытты. Түркия сондай-ақ НАТОның Қырғызстандағы өкілі болып табылады. Қырғызстаннан басқа, Түркия Өзбекстан мен Қазақстанға қаржылық, әскери-техникалық көмек көрсетті, сондай-ақ исламистердің ықтимал айла-амалдарына қарсы бірлесіп күресу үшін Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстанмен қауіпсіздік саласында шарттарға қол қойды. Осылайша, 2000 жылдан 2005 жылға дейінгі кезең түрік стратегиясында АҚШ-тың Ауған соғысына қолдау көрсетуі және осы түрік әскери саясатын күшейту арқылы аймақтағы статус-квоны сақтау әрекеті ретінде сипатталады. Сонымен бірге, аймақтағы түрік саясатының бұл кезеңін белгілі бір уақыт аралығында өзі дамыған Түркияның мәдени-гуманитарлық, экономикалық саясатының әлсіреу кезеңі ретінде сипаттауға болады. Бұл кезеңнің соңғы оқиғасы Анкараның 2005 жылы Әндіжан қаласындағы (Өзбекстан) халық көтерілісін күшпен басу фактісін сыни бағалауы және Ташкенттің Түркиямен ынтымақтастықтағы алшақтыққа қарсы шаралары салдарынан Өзбекстанмен қарым-қатынастың одан да нашарлауы болып табылады. Үшінші кезең (2006-2013 жж.) – Түркияның аймақтағы мәдени-гуманитарлық және геэкономикалық күшеюі. 2006 жылғы 17 қарашада Анталья қаласында (Түркия) Түркітілдес мемлекеттер көшбасшыларының VIII саммиті өтті, оның барысында Қазақстан басшысы Н. Назарбаев Астанада Түркітілдес мемлекеттердің бірқатар институттарын (Парламенттік ассамблея мен ақсақалдар кеңесін) құру туралы бастама көтерді, бұл түрік тарапының қолдауын тапты. Дегенмен, Орталық Азия елдері Бытырап кеткендіктен, аймақтағы түрік қатысуының мәселесі әлі де шешілмеген күйінде қалып отыр. Өзбекстан бұл жолы делегация жіберген жоқ. 2009 жылы аймақтағы сыртқы әсер ету агенті ретінде Түркияның институционалдық базасын түпкілікті ресімдеген оқиға болды. Сол жылы Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының жыл сайынғы саммитінің форматы Нахичевань қаласында (Әзербайжан) Түркі кеңесі деп аталатын Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесінің (ТМЫК) құрылуымен кеңейді. Құру кезеңінде Түркі кеңесіне Түркия, Әзербайжан, Қазақстан және Қырғызстан кірді. 2010 жылдан бастап Түркияның аймақтағы көпжақты ықпалы кеңейде. Бұл кейіннен Қырғызстандағы, бастапқыда Түркияға адал болған билеуші режимді, сондай-ақ Түрікменстанның инфрақұрылымдық нысандардың құрылысына түрік инвестицияларын тартудағы белсенділігін өзгертуге мүмкіндік берді. Бұл кезең Түркияның өңірдегі экономикалық және инвестициялық қатысуының табысты өсуімен сипатталады, бұл, айтпақшы, экономикалық интеграция желісі бойынша бастамаларды одан әрі ұсыну үшін негіз береді.

Төртінші кезең (2014-2020 жж.) – пантюркизм мен Түрік панисламизмін жандандыру саясаты. 2014 жылы Түркиядағы президент сайлауында әділдік және даму партиясының (КСР) жетекшісі, елдің бұрынғы премьер-министрі Режеп Тайып Ердоған жеңіске жетті. Ал басқару нысанын өзгерту жөніндегі жалпыхалықтық референдумның қорытындысы бойынша 51,3% нәтижемен президенттік билікті жақтаушылар жеңді. Бұл Ердоғанның билік ету кезеңі үлкен өкілеттіктермен жалғасатынын білдіреді.

Сонымен бірге, бұл кезең Өзбекстанда режимнің өзгеруі Түркияға экономикалық және мәдени-гуманитарлық байланыстырудың жеделдетілген тетіктерін енгізу арқылы республикадағы ықпал ету саясатын ұзақ үзілістен кейін (1997 жылдан бастап) қайта бастауға мүмкіндік берді. 2014 жылы Түрік Бодрумында өткен ТМЫК IV Саммитінде энергетикалық ынтымақтастық мәселелері, атап айтқанда, Каспий көмірсутектерін Еуропаға тасымалдау мүмкіндігі талқыланды. Саммитте Түркіменстанның кеңеске кіруге ниеті туралы да айтылды. Түркіменстандағы экономикалық әсер бойынша Түркия Ресейден әлдеқайда асып түсті. 2018 жылы Ресей кеденінің деректері бойынша РФ мен Түркіменстан арасындағы тауар айналымы 444 млн. Түркия мен Түркіменстан арасындағы тауар айналымы 2018 жылдың қаңтар-қараша айларында 673 млн. Сонымен қатар, Қазақстан Қырғызстанмен ұқсас ұстанымға ие болды, Анкараға Гүлен мекемелерін жабудан және гүленов оқу ұйымдарының оқытушыларын Түркияның құқық қорғау органдарына беруден бас тартты. Осылайша, 2016 жылдан бастап Қазақстан мен Қырғызстандағы түрік геосаяси жобасының ерекшелігі екі антагонистік ықпал ету орталықтарының болуы: Түркияда террористік ұйым деп жарияланған ресми Анкара және Түркияның оппозициялық мемлекеттік билігі "Хизмет" ұйымы. Осылайша, ресми түрік желісін алға жылжыту және оппозициялық түрік ұйымының қызметіне қарсы күрес Түркияның Орталық Азиядағы нақты геосаяси доктринасының векторы болып табылады. Түркияның Орталық Азия өңірі мемлекеттерін экономикалық, мәдени-діни тарту бойынша белсенді сыртқы саясаты жүргізілуде. 2017 жылы Өзбекстанның жаңа президенті Ш.Мирзиев 20 жыл ішінде Түркияға алғашқы мемлекеттік сапармен келді. Екі көшбасшының кездесуінен кейін экономика, білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау, банкинг және әскери өнеркәсіп салаларында 26 келісімге қол қойылды. Түркия Өзбекстанның ірі сауда серіктестерінің бірі болып табылады және Ресей, Қытай және Қазақстаннан кейін төртінші орын алады. Елдер көшбасшылары екі ел арасындағы тауар айналымын 10 жыл ішінде 10 млрд долларға дейін ұлғайту міндетін қойды. Түркияның аймақтағы гуманитарлық ықпалы белсенді түрде жалғасуда, бірақ ресми түрік арналары арқылы. Жоғары оқу орындарында түрік орталықтары ашылуда. Мәселен, түрік тілі мен мәдениеті орталықтары "Манас" қырғыз-түрік университетінде, Қырғыз-Ресей Славян университетінде жұмыс істейді. 2018 жылы Түрік ынтымақтастық және даму басқармасы (ТИКА) Бішкек гуманитарлық университетінде осындай орталықты ашты. Түркия елшілігінде түрік тілін оқыту орталығы жұмыс істейді, ол тек тіл үйренуге ғана емес, сонымен қатар студенттердің Қырғызстаннан Түркияға оқу мақсатында кетуіне де ықпал етеді. 2018 жылы Қырғызстанда III дүниежүзілік көшпенділер ойындарын өткізуге демеушілік және қолдау көрсетуге түрік ұйымдарының қатысуы өте белсенді болды, Ойындардың бас демеушілерінің бірі Turkish Airlines авиакомпаниясы болды. Айта кету керек, ойындардың ашылу салтанаты түрік тілінде де сүйемелденді және түрік телеарналарында тікелей эфирде көрсетілді. Ойындардың ашылуына Р. Т. Ердоған қатысты. Ойындар аяқталғаннан кейін Қырғызстан 2020 жылы төртінші Дүниежүзілік көшпенділер ойындарын өткізу эстафетасын Түркияға тапсырды. Түркияның Діни әсері де нығайып келеді. Мәселен, 2018 жылғы қыркүйекте Р.Ердоған мен С. Жээнбековтың қатысуымен Түркия Республикасының қаражатына салынған Бішкек орталық мешіті ашылды.

Құрылыстың жалпы құны шамамен 25 млн АҚШ долларын құрады, ал мешіттің сәулеті Осман дәуіріндегі мешіттер стилінде орындалған. Жалпы, Р. Ердоғанның исламдық риторикаға деген жарқын міндеттемесі ерекше, бұл Бүгінгі таңда Түркия Орталық Азия мемлекеттерінің экономикаларында бірінші емес, маңызды орын алады. Мәселен,

Қырғызстан мен Түркия арасындағы сыртқы сауда айналымы 394 млн долларды құрайды.

Бүгінгі таңда Түркі кеңесі аясында Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Өзбекстан және Қырғызстанның қатысуымен 40-қа жуық жоба мен бағдарлама әзірленуде. 2026-2028 жылдарға тауарлар, Инвестициялар, жұмыс күші мен қызметтердің ортақ нарығын қалыптастыру жоспарлануда. Бұл ретте Қазақстан мен Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одақтың қатысушылары болып табылады, ал Өзбекстан оған қосылу мүмкіндігін қарастыруда". Мұндай жағдайда түріктің ортақ нарығын ЕАЭО-мен біріктіру проблемалы болатыны анық. Осылайша, Тарихи ретроспективада Түркия мен Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастарды талдау белгілі бір тұрақсыздықты және бейсызықтықты көрсетеді, бұл Орталық Азияның жекелеген мемлекеттеріндегі әртүрлі саяси процестермен, сондай-ақ сыртқы және ішкі мән-жайларға байланысты шыққан өңірдегі

Түркияның саясатымен түсіндіріледі. Түрік стратегиясының қазіргі кезеңінде аймақта Түркия қамқорлығымен аймақтың барлық мемлекеттерінің айтарлықтай жұмылдырылуы байқалады. Егер алдыңғы кезеңдерде жағдай сыртқы ойыншылардың ықпалымен, сондай-ақ өңірдегі өзара жанжалдармен және өңірдің жекелеген мемлекеттерімен шиеленіскен екіжақты қатынастармен күрделенген болса, онда қазіргі уақытта Өзбекстан Республикасының Түркі кеңесіне кіруімен Түркия алдында ықпалдастық бірлестікті қалыптастыруға дейінгі ықпалды одан әрі ілгерілету үшін мүмкіндіктер ашылуда. Әрине, Орталық Азия мемлекеттерінің Ресеймен стратегиялық қатынастарда болуының саяси шарттары сақталуда. Дегенмен, түркітілдес елдермен этномәдени және этно-конфессиялық жақындыққа негізделген османизм мен пантюркизмнің түрік стратегиясы берік іргетасқа ие болатыны сөзсіз. Орталық Азия республикаларын Түркияға тартудың экономикалық, гуманитарлық және дипломатиялық құралдарын жалғастыру өңірдің Анкараға одан әрі байлануына ықпал ететін болады. Осылайша, түрік инфрақұрылымы, экономика, білім беру нысандарының болуы, сондай-ақ Түркияның аймақ мемлекеттерімен интеграциялық бастамаларын кеңейту олардың түрік ықпал ету аймағына қатысуын қолдауға қабілетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Мураталиева З.Т. Взаимодействие Турции и Кыргызстана: геополитический аспект // Вестник КРСУ. – Бишкек, 2013. – № 9.
- 2 Троцкий Е.Ф. Политика Турции в Центральной Азии (1992–2000 гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 328.
- 3 Aras B. Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options // Turkish Studies. – 2000. – № 1.
- 4 Ыылмаз С. Турецко-российские отношения – 2019. – Анкара, 2020.
- 5 Кудаяров К.А. Турецкая политика в Киргизии и ее влияние на внешнеполитическую стратегию России в Киргизской Республике: Дис. канд. ист. наук. – М., 2018.
- 6 Овсепян Л. Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Центральной Азии: общая динамика развития // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – № 2.

- 7 Парубочая Е.Ф. Саммиты тюркских государств (2006–2010 гг.): реальная платформа для сближения стран // Вестник ВолГУ. – 2011. – № 2.
- 8 Турецкий «Пегасус» вошел на авиарынок Кыргызстана (02.03.2013) //URL: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_turkey_passen... (дата обращения: 12.09.2020)
- 9 Фабио Индео: Туркменистан и Турция: выгодное стратегическое партнерство (29.02.2016) // URL: <https://cabar.asia/ru/turkmenistan-i-turtsiya-vygo...> (дата обращения: 19.09.2020)
- 10 Турция активизирует тюркский фактор в Центральной Азии (27.11.2019) // URL: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-11-27--turs...> (дата обращения: 22.09.2020)
- 11 В Таджикистане по просьбе Анкары были закрыты турецкие лицеи (15.07.2017) // URL: <http://dem.kg/index.php/ru/article/23677/v-tadzhik...> (дата обращения: 13.09.2020)
- 12 Кунтубаева А.А. Исторический анализ сотрудничества Турции со странами Центральной Азии в постсоветский период // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 12.
- 13 Товарооборот Турции и Узбекистана превысил \$2,2 млрд (18.02.2020) // URL: <https://www.aa.com.tr/ru/экономика/товарооборот-ту...> (дата обращения: 01.10.2020)
- 14 В БГУ при поддержке ТИКА открыли Центр турецкого языка и культуры (24.10.2018) // URL: <http://bilim.akipress.org/ru/news:1477143/?f=cp> (дата обращения: 29.09.2020)
- 15 Внешнеэкономическая деятельность Кыргызстана за 2018 г. Данные НСК КР // URL: <http://www.stat.kg/ru/statistics/vneshneekonomiche...> (дата обращения: 02.10.2020)
- 16 Турция заняла II место по вложению прямых инвестиций в экономику Таджикистана (16.07.2019) // URL: <http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/70623> (дата обращения: 02.10.2020)
- 17 Турция активизирует тюркский фактор в Центральной Азии (27.11.2019) // URL: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-11-27--turs...> (дата обращения: 03.10.2020)